

سخنی پیرامون تاج‌المصادر منسوب به رودکی

مجید منصوری (استادیار دانشگاه صنعتی قم)

به استادم دکتر فروغ صهبا

مقدمه:

در کتاب کشف‌الظنون اثری با عنوان تاج‌المصادر به رودکی سمرقندی نسبت داده شده است.^۱ از میان محققان معاصر، سعید نفیسی و محمد دبیرسیاقی و برخی دیگر، درباره صحت انتساب این کتاب به رودکی تردید کرده‌اند. در این بین، نفیسی با ذکر دلایلی در رد صحت این انتساب، در این باره چنین گفته است:

حاج خلیفه در کشف‌الظنون در حرف «تا» دو کتاب را پی‌درپی بدین گونه نام می‌برد که در چاپ جدید استانبول چنین آمده است: «تاج‌المصادر فی لغة الفرس - لأبی جعفر احمد بن علی المعروف بجعفرک المقری البیهقی... تاج‌المصادر فی لغة الفرس - لرودکی الشاعر «هو الحسن محمد بن عبدالله السمرقندی المتوفی سنة ۴۳۴».

۱. کسان دیگری نیز، ظاهراً بر اساس کشف‌الظنون، به این نکته اشاره کرده‌اند: «رودکی الشاعر: محمد بن عبدالله أبو الحسن السمرقندی المتخلص برودکی الشاعر المتوفی سنة ۳۴۳ ثلاث و أربعین و ثلاثمائة صنف تاج المصادر فی لغة الفرس». (بغدادی ۱۹۵۱، ج ۲، ص ۴۱).

به گمانم جمله‌ای که در پایان سطر آخر در میان «گیومه» چاپ شده از الحاقات ناشر این چاپ تازه‌است، زیرا که در چاپ سابق استانبول نیست و مخصوصاً «هو الحسن محمد بن عبدالله رودکی السمرقندی المتوفی سنه ۴۳۴» کاملاً شترگر به است و رودکی ابو عبدالله جعفر بن محمد نام داشته و جای سخن نیست که در ۳۲۹ در گذشته‌است. از سوی دیگر تردیدی نیست که قطعاً حاج خلیفه در اسناد کتابی به نام تاج‌المصادر فی لغة الفرس به رودکی شاعر اشتباه کرده‌است و این کتاب دوم همان کتاب اول است، یعنی تاج‌المصادر یک کتاب بیشتر نیست و آن کتابی است در لغت عربی به فارسی شامل مصادر زبان تازی که ابو جعفر احمد بن علی جعفرک بیهقی متوفی در ۵۴۴ تألیف کرده و چون نام و نسب رودکی ابو عبدالله جعفر بن محمد و نام مؤلف تاج‌المصادر ابو جعفر احمد بن علی بوده، اشتراک کلمه جعفر در نام و نسب این دو تن سبب شده‌است که کسی تاج‌المصادر را از رودکی دانسته و گفته نادرست او را حاج خلیفه هم نقل کرده‌است. در این صورت رودکی کتابی در لغت فارسی تألیف نکرده‌است» (نفیسی، از برهان ۱۳۷۶، ص شصت و هفت و شصت و هشت).

دبیرسیاقی نیز در کتاب فرهنگ‌های فارسی، ضمن مردود دانستن این انتساب، چنین نوشته‌است: «بعید خواهد بود که هر دو مربوط به یک کتاب باشد و در دو جا بیاید؛ یک جا در متن کتاب و جای دیگر در ذیل آن، اما بر فرض یکی بودن، اختلافاتی که با هم دارند قابل بررسی است: یک) در متن نام و عنوان کتاب تاج‌المصادر فی لغة الفرس است و در ذیل تاج‌المصادر فی اللغة، یعنی در ذیل کتاب کلمه «الفرس» حذف شده‌است و می‌تواند مؤید آن باشد که لا اقل کتاب فارسی به فارسی نیست، یعنی مثلاً عربی به فارسی است یا بالعکس... بنابراین اختلافات و با توجه به اینکه شاعر معروف فارسی، ابو عبدالله جعفر بن محمد رودکی به سال ۳۲۹ قمری در گذشته‌است و به او کسی نسبت تألیف کتاب لغت نداده، نه لغت فارسی به فارسی و نه فارسی به عربی، یا عربی به فارسی - جز همین مورد مشکوک - لذا به احتمال قوی آنچه در متن چاپ دوم کشف‌الظنون آمده‌است، می‌تواند کتاب لغتی باشد عربی به فارسی (یا عربی به عربی؟) با نام تاج‌المصادر و مؤلف آن هم مردی باشد به نام ابی الحسن محمد بن عبدالله سمرقندی که در ۳۴۳ در گذشته‌است، بی آنکه کمتر ارتباطی با شاعر معروف، یعنی رودکی داشته باشد» (دبیرسیاقی ۱۳۶۸، ص ۱۲ و ۱۳).

در اینجا بحث ما مبنی بر دلایل رد انتساب تاج‌المصادر به رودکی است. خلاصه دلایل نفیسی در رد این انتساب، مطابقت نداشتن نام و لقب و سال وفات مؤلف این

کتاب با رودکی است و درنهایت، اشتراک نام و نسب «جعفر» بین مؤلف تاج‌المصادر و رودکی.

چنان‌که دیدیم، نفیسی این کتاب را با تاج‌المصادر معروف، یکی دانسته، حال آنکه دبیرسیاقی، این احتمال را که کتاب مذکور کتابی مجزا از تاج‌المصادر بیهقی باشد مطرح کرده‌است و حدس ایشان مبنی بر اینکه این فرهنگ بایستی دوزبانه (عربی به فارسی و بالعکس) باشد، حدسی قابل تأمل است.

به نظر ما انتساب تاج‌المصادر به رودکی باید دلیل دیگری داشته باشد، چنان‌که در زیر خواهد آمد.

المصادر زوزنی و آمیختگی نسخه‌های این کتاب با تاج‌المصادر بیهقی

نکته‌ای که نخست باید در مورد المصادر زوزنی یادآوری شود، این است که بوجعفرک بیهقی قریب به کل کتاب المصادر زوزنی را وارد کتاب خود کرده‌است.^۱ به این سبب برخی عنوان کتاب زوزنی را تاج‌المصادر می‌دانسته‌اند^۲ دلایل این خلط می‌تواند از این قرار باشد:

۱. شباهت و تا حدودی یکسانی بسیاری از مدخل‌های تاج‌المصادر و المصادر.
۲. شباهت عناوین این دو کتاب؛
۳. آمیختگی نسخه‌های خطی این دو کتاب و طبعاً پیدایش فرهنگی متفاوت از دو فرهنگ پیشین. ظاهراً این خلط موجب شده‌است که فرهنگ‌نویسان هندی به این دو کتاب عنوان «تاجین» بدهند.

تصحیف لزوزنی به لرودکی

در اینکه رودکی فرهنگ لغتی با عنوان تاج‌المصادر نداشته، تقریباً تردیدی وجود ندارد، اما دلایل نفیسی و دبیرسیاقی در رد انتساب این کتاب چندان قانع‌کننده نیست.

۱. در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دو نسخه از المصادر زوزنی به شماره‌های ۶۷۵۱ و ۵۶۵۷ وجود دارد که تاج‌المصادر زوزنی نامیده شده‌اند.

۲. در ۱۳۰۱ هجری کتابی در هند به نام تاج‌المصادر چاپ شده که مطالب آن آمیخته‌ای از المصادر زوزنی و تاج‌المصادر بیهقی است.

به گمان ما حاجی خلیفه در اینجا دچار یک سهو ساده شده‌است. به احتمال فراوان، وی یا یکی از منابع وی نسخه‌ای آمیخته از کتاب المصادر را دیده‌اند که بر روی آن نوشته شده بوده: تاج‌المصادر فی اللغة لزوزنی و اینان «لزوزنی» را «لرودکی» خوانده‌اند و حتی ممکن است اگر نام و نسب کاملی از زوزنی بر روی این کتاب آمده بوده آن را به تصحیف خوانده‌اند، یعنی ابوعبدالله حسین بن احمد زوزنی را ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی خوانده‌اند. پیداست که این دو نام می‌توانند به‌آسانی به یکدیگر تصحیف شوند. تصحیف کلمات و اعلام غریب و کم‌آشنا، به‌صورت‌های معروف، نکته‌ای است که صاحب‌نظران تصحیح متون بر آن تأکید دارند. (← عطار ۱۳۸۳، مقدمه، ص ۶۳؛ مایل هروی ۱۳۶۹، ص ۷۹)

در کتاب دست‌نویس‌های عربی در فلسطین تدوین صلاح‌الدین المنجد، دو کتاب در علم لغت عربی به فارسی، السامی فی الأسمی و کتابی دیگر با عنوان تاج‌المصادر فی العربیة و الفارسیة به رودکی نسبت داده شده‌است. محمدتقی دانش‌پژوه این نکته را به نقل از مقاله‌ای از اسعد طلس در مقاله «یک بیت از رودکی» در مجله آینده یادآور شده‌است (دانش‌پژوه ۱۳۶۴، ص ۱۵۴؛ طلس ۱۳۶۴ قمری، ص ۵۲۸). جواد بشری (۱۳۹۰، ص ۷۶) نیز به این نکته اشاره کرده‌است.

در مجموع، باید متذکر شویم که دو جا سخن از تاج‌المصادر رودکی آمده یکی در کشف‌الظنون و دیگری در فهرست دست‌نویس‌های فلسطین. در اولی با عنوان تاج‌المصادر فی اللغة و در دومی با عنوان تاج‌المصادر فی العربیة و الفارسیة.

منابع:

برهان، محمدحسین بن خلف (۱۳۷۶)، برهان قاطع، تصحیح محمد معین، امیرکبیر، تهران، پنج جلد. بشری، جواد (۱۳۹۰)، «پابرجا»، آینه پژوهش، سال ۲۲، شماره ۳. بغدادی، اسماعیل پاشا (۱۹۵۱)، هدیه‌العارفین، استانبول. دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۶۴)، «یک بیت از رودکی»، آینده، سال ۱۱ (فروردین و اردیبهشت و خرداد)، شماره ۱-۳.

دبیرسیاقی، محمد (۱۳۶۸)، فرهنگ‌های فارسی، اسپرک، تهران.

زوزنی، ابوعبدالله حسین بن احمد (۱۳۷۴)، المصادر، به اهتمام تقی بینش، البرز، تهران.

طلس، اسعد (۱۳۶۴ قمری)، «دور کتب فلسطین و نفائس مخطوطاتها»، مجله‌ المجمع اللغة العربية بدمشق، المجلد العشرون، العدد ۳ و ۴.
عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۳)، منطق الطیر، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، سخن، تهران.
مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹)، نقد و تصحیح متون، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، مشهد.

